

Çili çagalaryny gurban etmekden nädip el çekdi?

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 26 января, 2025

Çili çagalaryny gurban etmekden nädip el çekdi? ÇILI ÇAGALARYNY GURBAN ETMEKDEN NÄDIP EL ÇEKDI?

1960-njy ýylyň 21-njy maý günü sagat 6:02-de Çiliniň günorta sebitlerinde güýçli ýer titredi. Häzirki Bio-Bio oblastynyň Arauko ýarymadasynyň kenaryakasynda ululygy 8.1-8.3 balla ýeten birnäçe ýer titremeleri bolup geçdi. Şol ýer titremelerde 14 şäheriň 60%-i weýran boldy.

Ýurduň paýtagty Santýago bilen ýer yranan ýerler bilen telefon aragatnaşygy kesildi. Şol günüň şertlerinde diňe rasiýa aragatnaşygy bilen habarlaşyp bilen žurnalist tarapyndan weýrançylygyň möçberi öwrenildi.

Şondan soň hökümet dünýä ýurtlaryny kömege çagyrdy.

Ýöne ýer yranmalary gutarmandy. Ýekşenbe günü ir sagat 6:33-de ýer yranmalarynyň ikinji tolkuny öňki ýer yranmalarda şikes ýeten binalary doly haraplady.

Ýöne bu gezek halk öýlerinde bolmandygy üçin artykmaç adam pidalaryna getirmedi.

Şol gün sagat 14:55-de heläkçilik çeken şäherlerde üçünji gezek ýer yrandy. Ýumrulan şäherler ýanmaga başlady. Suw geçirijiler we kanalizasiýa infrastrukturalary partlady. Şäherler ýaşar ýaly bolmady. Adamlar daglyk ýerlere gaçyp ugrady. Ýöne bularyň barsy betbagtlygyň başlangyjydy.

1960-njy ýylyň 22-nji maý günü sagat 15:11-de adamzat taryhynda şondan öň görlüp-eşdilmedik möçberlerde tektoniki

döwülme emele geldi.

Bu ýer yranmasy Traýguýeniň golaýyndaky sebitde başlady we Çiliniň tutuş günorta kenarýakasy boýunça 1000 kilometre çenli ýaýrady.

Ýer yranmasynyň tupany barha güýçlenip 9.6 balla ýetdi we 10 minutdan gowrak dowam etdi.

Munuň yzysüre kyrka golaý ýer yranmasy bolup geçip, Çiliniň 400 müň km² ýerini ýumurtga togalabermeli etdi.

Görä ýeriň astyndan bir jandar zompa çykyp, oba-şäherleri, buthanalary, edara binalaryny agdar-dünđer edýän ýalydy.

Köçeleri suw basdy. Deňiz gury ýerden 2 kilometre çenli içerii girendigi sebäpli deňziň gyrasyndaky massiwler suwuň astynda galdy. Ýer gatlagy böleklenip, wulkanlar atylyp, şäherler suwuň astynda galýardy. Dünýä soňlanýana meňzeýärdi.

Iki günläp dowam eden ýer yranmalar tupany sözünüň doly manysynda kyýamat sahnasyny döredipdi.

Buthana bilen baglanyşykly birnäçe hristian hakykatdanam magşar gününüň gelendigini pikir edipdi. Käbirleri aklyny ýitiren ýaly, Isa Mesihiň gelendigini aýdyp gygyrýardy. Harabalaryň arasynda arasyny üzmän doga okaýan toparlar bardy. Uly ýer yranmasynyň üstünden 14 gün geçensoň ýerli çilililer mapuçelere degişli La Araukaniýa oblastynyň Puerto Saawedra kommunasynyň kenarýakasynda ýokaryk göterilýän suwlardan gaçyp bir ýere üýşmäge dyrjaşýardy.

Beýleki şäherlerde ýaşaýan hristianlar Isa pygamber ýere inendir öýdüp pikir etse, bu ýerdäki mapuçeler-de mifologiýalardaky «Kaý-Kaý» atly äpet suwasty ýylanynyň gaharynyň gelendigine ynanyrdy.

Gorkudan ýaña elewreýän halda kenarýakasyndaky dileg edilýän depä çykyp, hudaýlara ýalbarýardylar, rituallar gurnap, ýeriň ýagşy niýetli ýylany «Treng-Treng» doga-dileg edýärdiler.

Ýerli ilat Kaý-Kaýyň gazabynyň köşeşdirilmedik ýagdaýynda hemmeleriň öljegini pikir edýärdi. Olar adamzady bu gorkunç beladan halas etmek üçin haýwanlaryny gurban edýärdiler.

Žuana Namunjura atly şaman aýal köpçüligiň arasynda görülen bir düýşi ýorandan soň, dünýäni täzededen düzetmek üçin adamlaryň ellerindäki iň gymmatly zadyndan geçmeklerini isledi.

Ýerli ilat adamzady halas etmek üçin ellerinde näme bar bolsa, bermäge taýyndy. Şaman ýagdaýyň çökderligine görä alty ýaşly çagany gurban etmeli boljakdygyny aýtdy. Şeýdibem, kakasyz we ejesi paýtagtda enekelik edýändigini sebäpli atasynyň ýanynda galan José Paineicur atly çagajygy gurban etmek makul bilindi.

Gurbanlyk çäresiniň nähili geçirilendigi doly belli däl. Ýa-ha çagajygyň damagyny çalyp ganyny akdyrandan soň jansyz bedenini, ýa-da çagajygyň göni özüni suwa zyňdylar.

Ýöne hemmeler gurban edilen neressäniň hiç hili galyndysynyň tapylmandygy babatda bir pikirde.

Gurbanlyk çäresiniň geçirilen ýeri Kerro Mesa / Fotosurat: Eduardo Luna

Ýer yranmasynyň soňky awtoşok sarsgyny gurbanlyk çäresi bolansoň bary-ýogy alty sagat geçende, 5-nji iýun gijesi duýuldy. Gije 01:55-den soň ýer gatlagynyň hereketi doly togtady we suwlar çekildi.

Adamlaram öz hudaýlary bilen ylalaşyga gelen ýaly dymdylar. Hiç kim bu bolup geçen wakanyň gürrüňini etmedi.

Adamzat jemgyýetlerini haýwandan tapawutlandyryýan zat

kollektiwleýin zähmet we raýdaşlyk ukyby däl. Çünki bular ýaly aýratynlyklar birnäçe haýwan toparlarynda-da bolup bilýär.

Adamlaryň haýwanlardan düýp tapawudy – emele getirýän jemgyýetini elmydama gorar öýdülýän ahlak sowudyny geýinmegidir.

Bu sowut adaty wagtlarda şahsy jenaýatyny we günäleriniň üstüni örtmäge ýaraýar, adatdan daşary döwürlerde bolsa eden köpçülikleýin etmişleri sebäpli özlerini jogapkärçilige çekilmekden goramaga gönükdirilen bir tüýsli ýapynjaly sessizlik ylalaşygyna öwrülýär.

Şeýle sessizlik ylalaşygy birküç aýdan soň sebite gelen iki antropologyň geçiren barlaglary bilen bozuldy.

Antropologlar sebitde adam gurban edilendigini güman etdiler. Barlagyň netijesinde alty ýaşlyja çaganyň ýerli kommunanyň arasynda gurban edilendigi ýüze çykaryldy.

Netijede çagajygyň atasy, şaman aýal we şeýle gabahat däbi berjaý edendigi anyklanan birnäçe adam tussag edildi.

Emma esasy mesele şundan soň başlady.

Goja we çagany öldüren adam gönüden-göni jenaýat etmekde aýyplandy. Ýöne şaman welin, dini wekil hökmünde borjuny ýerine ýetiripdi. Ol görülen düýşi ýorup, adamzadyň halas bolmagy üçin näme etmelidigini aýdypdy. Ynanylýan ýerasty dünýäsi bilen adamlaryň arasynda araçy bolupdy.

Şaman aýal suddaky görkezmesinde şeýle diýdi:

– Ullakan betbagtçylygyň garşysyna ullakan çäre gerek bolýar. Munuň üçin haýwanlar ýeterlik bolmaýar. Betbagtçylyklar adamlaryň eden günälerine berilýän jezadyr. Haýwany gurban etseň, ýer yranmasyny gowşadyp biler, ýöne edil häzir edilýän günäler hemişeki gurbanlar bilen ýuwup bolmajak derejede köp.

Iki ýyldan soň sud wakany aýdyňlaşdyran antropologlaryňam pikirini diňläp, bu wakada hiç kimi jenaýat bilen aýyplap bolmajakdygy hakdaky netijä geldi.

Üstesine, Çiliniň Jenaýat kodeksiniň 10-njy maddasynda şeýle diýilýärdi:

«...hötdesinden gelip bolmaýan güýje garşy ýa-da ýeňip bolmaýan gorky bilen hereket edenler jenaýat jogapkärçiligine çekilip bilinmez».

Sud ahyrynda aýyplanýanlaryň «öz erkine hereket etmän, hötdesinden gelip bolmaýan fiziki güýje garşy ata-babadan galma döp-dessurlaryna laýyklykda hereket edendikleri» kararyna geldi.

Sud ýerli ilatyň jenaýat etmek maksady bilen däl-de, gorky-howatyra özlerini aldyryp, dünýäni halas etjekdiklerine bolan ynanjy esasynda hereket edendikleri netijesine gelipdi.

Ýöne geline netije olaryň ynanç dünýäsine bildirilen hormatyň nyşany däldi. Gaýtam tersine, olaryň muny etmeli däldigine, aýylganç jenaýatdygyna düşünmejek derejede ilkidurmuş jemgyýeti hasaplaýardy.

Alty ýaşlyja oglanjygyň gurban edilmegi çili jemgyýeti, aýratynam şol döwrüň habar beriş serişderleri tarapyndan gazaply ýazgarylady.

Yazmaça berilen düşündirişleriň birinde çagajygy jadygöý klan tarapyndan deňziň kenaryna südenekledip äkidilendigi, öldir

ýaly ýenjilendigi we damagy çalnyp, ýüreginiň we beýleki içki organlarynyň çykarylandygy, çykarylan iş goşlaryň hudaýlaryň gahar-gazabyny köşeşdirmek we ýer yranmalaryny hem-de ikiýana çaýkanyp duran deňiz tolkunlaryny kiharlatmak üçin deňize atylandygy aýdylýar.

Mapuçeler öz çagalaryny öldürýän wagşy jemgyýet hökmünde aýyplandy.

Has progressiw bolan başga bir düşündirişde bolsa, mapuçeleriň döwlet tarapyndan gyrakladylýandygy üçin yzagalak jemgyýet bolandygy öňe sürülýär. Käbirleri bolsa hadysa aklyndan azaşan mapuçe telbesiniň orta atan kadadan çykma ýagdaýy hökmünde baha berýärdi.

Biri-birinden tapawutly bu pikirleriň umumy meňzeş tarapy – çagany gurban etmegiň diňe arhaiki jemgyýetlere mahsus hereketdigi baradaky pikirdi.

«Öňki jemgyýetler çagalaryny has gowy goraýardymy ýa-da häzirkizaman jemgyýetler goraýar?» sowalyny hiç kim orta atanokdy.

Ýogsam bolmasa, gaty uzaga gidip oturmagyň geregi ýok: islendigimiz öz çagalygymyz bilen şugünki günü deňeşdirenimizde-de belli bir netijä gelip bileris. Ýa-da biparhlyk bilen ýaşaýan dünýämizde näçe çaganyň her dürli howp-hataryň astynda ýaşamaga mejbur bolýandygyny, näçe çaganyň zawod-fabriklerde gul kimin işledilýändigini, olara hossarlyk edip biljek maşgalasy baram bolsa, näçe çaganyň hor-homsy, aç-ýalaňaç ýaşaýandygyny internete giribem öwrenip bilerdiňiz.

«Paineicur sud proesesinde» antropologlaryň gelen netijesi: mapuçeler adam gurban etmegiň jenaýatdygyna düşünmejek derejede ilkidurmuş jemgyýeti bolanlygyndan däl-de, gaýtam tersine, olaryň arasynda bar bolan kosmosy aňlama düşüňjeleri sebäpli şeýle hereketi jogapkärçilige çekip bolmajakdygdy.

Mapuçeler öz doganlaryndan birini gurban edip, planetany halas edýändiklerine ynanýardylar. Olaryň pikirçe şeýle ykbal çaganyň ýazgydynda bardy.

Çili taryhynda mapuçeleriň gurban edendigi bilinýän ýeke-täk çaga 1960-njy ýyldaky Wal diwiýa ýer yranmasyndaky wakadan ybaratdy. Muňa derek 1973-nji ýylyň Pinoçet agdarlyşygynda ýa-da goňşy ýurt Argentinadaky 1974-nji ýylyň döwlet agdarlyşygynda ýüzlerçe çaga wepat boldy.

1973-nji ýylyň döwlet agdarlyşygy jemgyýetçilik ýykan-

ýumranlygyny döretdi. Ýöne düýp ýer sarsgyny 1970-nji ýylda Alýendäniň häkimiýet başyna gelmegidi.

Alýende Çiliniň döwlet edaralarynyň arasyndaky demokratiýada hakyky çatlamalara ýol açdy. Köpimiz bu çat açmanyň Çilä sosializmi getirjegine ynanyrdyk.

Ýöne gynansak-da, munuň soňy harby döwlet agdarlyşygy we Alýendäniň tragiki ölümi bilen soňlandy.

Salvador Alýende bilen Augusto Pinoçet

Pinoçet jaýrygyň arasyny başga ugurdan döwüp, çatlamany çuňlaşdyrdy.

Dünýäniň şu sebitinde-de çepçileriň taryh okaýşy miflere gollanýar. Çepçiler dünýägaraýşyny şeýle harby döwlet agdarlyşyklaryň gutulgysyzdygy hakdaky derňewiň üstünde gurýar.

Şeýdibem netijä alyp giden ýalňyslyklar zynjyryndaky jogapkärçiligiň üstünde pikir alyşmak manysyzlaşýar.

Çepçileriň taryh okaýşynyň general Pinoçetiň mapuçe ynanjyndaky erbet ýylan Kaý-Kaýdan tapawudy ýok. Onuň geljekdigi gutulgysyz we ony saklamak üçin hökman gurban bermeli.

Ýöne Latyn Amerikasynyň beýleki ýerleri ýaly köpöwüşginli bolmadyk çili jemgyýeti Pinoçetiň ýoluna taýak oklamagy başaryşy ýaly, çepçileriň miflerini-de ýeňmegi başarypdyr.

1960-njy ýylyň ýer yranmasyndan soň ýurdy bolup biläýjek täze tebigy betbagtçylyklaryň önüni biljek prinsiplere laýyklykda guran Çili 1973-nji ýyldaky Pinoçet heläkçiligini-de gaýtalanmajak derejede döwlet sistemasyny gowulandyrdy. 1960-njy ýyldan bäri goralyp geline jaý-gurluşyk prinsiplerini ýarym asyrlap durnukly ýagdaýda durmuşa

geçirenden soň 2010-njy ýyldaky 8.8 balla ýeten güýçli ýer yranmasyndan 525 adam pidasy ýaly minimal ýitgi bilen çykdylar.

Hut şol görnüşde 1989-njy ýylda geçirilen referendum arkaly Pinoçeti häkimiýetden çetleşdirip, onuň 1980-nji ýylda girizen Konstitusijasynyň iki yüz elliden gowrak maddasyny üýtgedip, syýasy sistemany täzeden gurdular.

Pursat peýläp oturan diktaturanyň tarapdarlaryna we býurokратиýа 30 ýyldan gowrak wagt maý bermezden demokratik režimi durnukly ýagdaýda dowam etdirenden soň 2022-nji ýylda sosialist syýasatçynyň döwlet ýolbaşçysy wezipesine gelmegini gazandylar.

Zamanabap demokratiýа işçiler synpy we şäherler bilen jebisleşdi.

Oýlanyşykly gurlan sagdyn infrastrukturaly şäherler we zähmetleşlere durnukly ýaşaýyş-durmuş ülnülerini elýeterli eden ýurtlar diňe minimum demokratiýany berkarar edip biler.

Ýurt diňe gara güýç bilen gurulmaýar. Sungat, poeziýа, saz, birek-birege hormat-sylag hem gerek. Üstünde ýaşaýan topragyň aýratyn many-mazmun berýän medeniýet bolmasa ýurt gurup bolmaýar. Wyždanlary diri saklaýan, söýgä esaslanýan ynançdan binesip toprakda bir gysym haşal ot hem ösmez. Umumy umyt-arzuwlara eýelik etmeýän jemgyýetde kollektiwleýin zähmet erk-eradasy öňe çykmaz.

Ýer yranmasy, döwlet agdarlyşygy, syýasat biri-biriniň içinden eriş-argaç geçýär. Birine çemeleşme terzimiz beýlekilerinde özüni gaýtalaýar. Munuň özi takdyr ýaly zol dowam edip dur...

Özgür UYANYK,

Latyn Amerikasy boýunça ýörite hünärmen, žurnalist.

@latinamerikainf

Penşenbe 02.03.2023 ý. Taryhy makalalar